

על הגאולה ועל חמורו של משיח (תגובה לביקורת על תורת הרב קוק)

במוסף ספרים (17.5.00) התפרסמה רשימת ביקורת מאת פרופ' ישראל שחק על ספרו של פרופ' בנימין גרוס "תשובה וגאולה" על אורות התשובה לראי"ה קוק. הרשימה התייחסה לא לספרו של גרוס, אלא להגותו של הרב קוק. אין דבר זה פסול בעיני, חלילה. קראתי לפני כמה עשורים רשימה מלאת חן שניסתה לשחזר ביקורת ספרים על מסכת 'בבא קמא' של התלמוד הבבלי, והבטיחה הצלחה רבה לשור, אחד מ"אבות" המסכת. אין פסול בכתיבת ביקורת מאוחרת. אולם, בתנאי שהמבקר קרא את הספרים ועושה צדק עם המחבר שאת כתביו הוא מנתח. וברשימת הביקורת של פרופ' שחק נעשה עוול שעליו רואה אני את עצמי חייב להגיב, ולכתוב בקורת נוספת על אותו ספר.

טענות רדיקליות שונות בספרות היהודית הקלאסית מצביעות על מספר עובדות שהן מעשי שטן. אחת מאלה היא העובדה שאדם יואשם לפעמים דווקא במה שמנוגד ביותר להווייתו. דבר כזה קרה עם הראי"ה קוק. הוא שמשנתו היתה מלאה כבוד לכל אדם, כולל לאומות העולם, שראה בציוני החילוני אדם המוציא לפועל של תוכנית אלקית, תפקיד שהיהודי הדתי לא מילא. ודווקא הוא, הרב קוק, מואשם בבזו ושנאה לגוים, ובהפיכתם של היהודים החילוניים לחמורו של משיח?!

את יחסו לגוים, ביטא הראי"ה קוק במקומות רבים, ובמיוחד בספרו 'מדות הראי"ה' (ראה ערך 'אהבה'). הרב קוק מלמד שם ש"האהבה צריכה להיות מלאה בלב לכל". זיגמונד פרויד חשב שהאהבה הוא משאב שכמותו מוגבלת. לאהוב בלב מלא 'לכל' דומה, אם נשמע לפרויד, לניסיון להאיר אצטדיון כדורגל בנורה ביתית. על גישה כלכלית זאת בנוי הרעיון של 'עניי עירך קודמים'. אכן, ייתכן וחלוקת משאבים היא מוגבלת, ואין לנו ברירה אלא לנקוט במדיניות מפלה, ולמרות זאת יש לנו מחויבות ל'כל', דהיינו, לפי הראי"ה, לאהבה ללא גבולות: "אהבת כל המעשים כולם היא קודמת לכל, אח"כ אהבת כל האדם, אחריה אהבת ישראל". אולם, אהבה זאת חייבת להנחות אותנו במעשים: "אהבות אלה הם אהבות מעשיות, לאהוב אותם לעשות להם טובה ולגרום להם עילוי". כל האהבות משתזרות יחד באהבת הקב"ה, ופירוש אהבה זאת אהבת התורה והמצוות, ומתוך כך "אי-אפשר שלא לאהוב את היושר ואת הצדק... ואי-אפשר שלא להתמלא אהבה לכל בריה", שהרי בכל יש התגלות של רבון העולמים. ועתה רוצה אני לצטט במלואו קטע מאותו חיבור (סעיף ה):

אהבת הבריות צריכה להיות חיה בלב ובנשמה, אהבת כל האדם ביחוד, ואהבת כל העמים כולם, חפץ עילויים ותקומתם הרוחנית והחמרית. והשנאה צריכה להיות רק על הרשעה והזוהמא שבעולם. אי-אפשר כלל לבא לידי רום-הרוח של "הודו לד'

קראו בשמו הודיעו בעמים עלילותיו" בלא אהבה פנימית, מעמקי לב ונפש, להיטיב לעמים כולם, לשפר את קניניהם, לאשר את חייהם. תכונה זו היא שמסגלת את רוחא דמלכא משיחא לחול על ישראל. בכל מקום שאנו מוצאים רמזי שנאה, הרינו יודעים ברור שהכונה רק על הרשעה, שהיא מרתקת בחזקה את האיגוד של עמים רבים, גם בהווה וביחוד בימים מקדם שהיתה זוהמת העולם יותר מסואבת. אבל עלינו לדעת כי נקודת חיים, אור וקודש, תמיד לא זזה מהצלם האלקי שנחנן בו האדם בכללו, וחוננו בו כל עם ולשון, כל אחד לפי ערכו, וגרעין קודש זה ירומם את הכל. ומתוך נקודת-חיים זו אנו חפצים את העילוי הגמור שיחול בעולם...

הדברים ברורים מעצמם. בני כל אומות העולם, חוננו בצלם אלקים, וגרעין קודש ממנו נשאר אף אצל אלה שנשלטו על ידי הרשעה. ובעקבות כך כותב הראי"ה בהמשך: "מדת האהבה השרויה בנשמת הצדיקים היא כוללת את כל הברואים כולם, ואינה מוציאה מן הכלל שום דבר ולא עם ולשון". והדבר נכון אף לגבי עמלק, כפי שנאמר במפורש "ונכלל הכל באהבה העליונה"!

הראי"ה מוסיף בדברו על עמלק, "אלא שצריך כח גדול וטהרה עצומה ליחוד נשגב זה". האהבה גם היא יחס מסוכן, שהרי מיד תתעורר הבעיה ההפוכה: האמנם אמורים אנו ומסוגלים אנו לאהוב את הנאצים. הראי"ה היה פטור מלדון בשאלה זאת, כי ראה את הנאציזם רק בהתחלתו. אולם על הרשע בכללותו הוא אומר (סעיפים ח-ט):

אע"פ שלפעמים אהבת הבריות מקפת היא את הכל, ונכנס גם רשע בכלל האהבה, אין זה מגרע כלל משנאת הרע, אדרבא היא מחזקת אותה, שהרי ודאי לא מצד הרשעות של הרע הוא נכנס בכלל האהבה, אלא מצד חלק הטוב שבו... אדם נשחת ראוי לשנאתו רק מצד חסרונו, אבל מצד עצם צלם-אלהים שלו ראוי להוקירו באהבה...

אם במשהו ניתן להאשים דברים אלה של הראי"ה, היא בהיותם נגועים באהבה נוצרית. אבל האשמה כזאת היא עוול אנטי-יהודי. רעיונות מוסריים קיצוניים אלה על ברכי היהדות נולדו. אין בדרשת ההר אלא הקצנה של רעיונות יהודיים, חסידיים. ובהם נקט הראי"ה.

* * *

הראי"ה קוק התייחס באותו טקסט לקיומם של מקורות שמדברים קשות על הגויים ועליהם הוא התייחס במפורש: "כשיש על האהבה מניעות וסתירות, בין מן הטבע בין מן התורה, היא מזדככת יותר עד שהיא מתעלה לעצם האהבה האלהית, שבראה כל היצורים, שהיא מחיה אותם בכל עת". אנו צריכים להגיע כאן לאהבה האלקית שאוהבת כל יצור כבן:

המעמד היותר עליון באהבת הבריות צריכה לקחת אהבת האדם, והיא צריכה להתפשט על כל האדם כולו, למרות כל שינויי דעות דתות ואמונות, ולמרות כל החילוקים של הגזעים והאקלימים, נכון הדבר לרדת לסוף דעתם של העמים והקיבוצים השונים, כמה שאפשר ללמוד את אופיים ואת תכונותיהם, למען דעת איך לבסס את האהבה האנושית על יסודות המתקרבים למעשה. כי רק על נפש עשירה באהבת הבריות ואהבת אדם תוכל אהבת האומה להתנשא בגאון אצילותה וגדולתה הרוחנית והמעשית. וצרות-העין הגורמת לראות בכל מה שחוץ לגבול האומה המיוחדת, אפילו אם הוא חוץ לגבול ישראל, רק כיעור וטומאה, היא מהמחשכים הנוראים שגורמים הריסה כללית לכל בנין הטוב הרוחני, שכל נפש עדינה מצפה לאורו.

ההתקפות הקשות ביותר על הראי"ה קוק לא יכולות לנסח יותר חזק את רעיון האוניברסליזם והמאבק כנגד הדמוניזציה של הגוי ושל הזולת בכלל. פרדוקס מופלא מתרחש לנגד עיניו של כל קורא נבון. קוראים אנו מאמרים וספרים של מבקרים שמאשימים אחרים, בייחוד את היהדות הדתית, באידיאולוגיות דמוניות, ומתוך כך הם עצמם עושים דמוניזציה של מתנגדיהם בלי להניד עפעף. השימוש במטפורה 'חמורו של משיח' היא דוגמה יפה לבעייתיות הזאת. השימוש בביטוי זה הפך להיות מלת קוד כדי לתאר את יחסה של הציונות הדתית לחילוני. האם זאת מטפורה מוצלחת, נדחה בינתיים את התשובה. אולם הפרדוקס מתרחש מול עינינו. המאבק כנגד המטפורה נעשית על ידי כתיבת ספרים, מאמרים ורשימות בקורת המביאים לדמוניזציה של ציבור שלם, ושל הוגים שאמרו בדיוק את ההיפך ממה שמייחסים להם. השיא מגיע כמובן לספר שניסה לשחזר פרוטוקולים של זקנים שטניים שרוצים לא לרכב על החמור אלא לשחוט אותו. לדברי הוזה זה, הודרכו המנהיגים הדתיים על ידי תורת הקבלה לרצח ריטואלי של ראש ממשלה, שאינו אלא חזרה על עקדת יצחק. מעשה מתועב הופך להיות עלילת דם נגד קבוצה שלימה, נגד כיפות סרוגות וחצאיות ארוכות, שלשווא ינסו להתנער מהרצח. אינני יודע אם כתיבה מעין זאת והתקבלותה היא סימן לפרנויאה קולקטיבית, היא וודאי דמוניזציה של הזולת בטענה שהזולת עושה דמוניזציה שלך.

מפאת חובת הצמצום המוטלת עלי, לא אוכל לעמוד על כל פרטי כתב האשמה. אך מן הראוי להתייחס לנקודה הנראית לי חשובה. האם הראי"ה אכן כתב שלא יתכן אידיאליזם באומות העולם? הראי"ה כותב (סעיף יא): "צריכים ליסר את עצמו לאהבת-הבריות ובייחוד לאהבת המעולים שבבני-אדם, החכמים, הגבורים, המשוררים והאמנים, העסקנים [כלומר המדינאים]!". צריכים להכיר את אור הטוב שבמצוינים שבבני-אדם". יש ערך ביצירותיו וגילוייו של האדם באשר הוא אדם. "שעל-ידם אור ד' מתפשט בעולם". זהו פיתוח צלם האלקים שבני האדם "בין כשהם מכירים את ערך משלחתם ובין כשאינם מכירים אותו", כלומר בין אם הם אתאיסטים,

שאינם מבינים שהם עוסקים בשליחות אלקית, ובין אם הם מאמינים, הרואים במעשיהם ביטוי למה שחודר אלינו ממה שקיים מעבר לעולמנו.

האהבה הזאת היא מטרתה של היהדות כולה, שהרי "כל התורה, המוסר, המצוה, המעשה והתלמוד, הם באים לפנות את מכשולי הדרכים, שתוכל אהבת עולמי-עולמים זאת להתפשט, להתרחב על כל ככרי החיים על כל מרחביהם". ודבר זה מתייחס גם לדתות. לא מדובר כאן על מלחמה נגד הדתות אלא על "העלתם". כמובן, שמיותר הוא להדגיש שהראי"ה קוק היה יהודי, "פטריוט", שהאמין בבחירת ישראל. אולם, הוא קורא לנו להכיר בנקודות האמת שיש בדתות כולן, נקודות המדגישות את צלם אלקים. "וזה נוהג אפילו באליליות, וקל-וחומר בדתות הנסמכות בחלק מיסודותיהן על אור תורת ישראל", כלומר בדתות המונותאיסטיות, הנצרות והאיסלאם. והנה הראי"ה משתמש בפירושו של הגר"א על אגדה מופלאה לפיה ראשו של עשו, ראשה של הדמות המיטפורית המסמלת את הנצרות, נקבר במערת המכפלה. ז"ל "עקרו עוהוא ראשו בהדי אבהן דעלמא גניז". עקרו של עשו, ושל הנצרות היוצאת ממנו, גנוז עם אבות העולם. ועל כן המילים שאמר יעקב לעשו, שהם לכאורה חנופה גרידא: "ראיתי פניך כראות פני אלקים" נאמרו כמעין נבואה על ידי "איש האמת יעקב איש תם, ודברו לא ישוב ריקם, ואהבת אחים של עשו ויעקב, של יצחק וישמעאל, תעלה על כל אותן המהומות" שהרשעה והטומאה גרמו בשם הדת. הטומאה הזאת מתבטאת במלחמות, במסעי הצלב, בכיבושי הסהר, ואת הפקרתו של העולם הזה בשם עולם הבא טהור וקדוש. הגאולה של כל העולם היא היא, האידיאל הקבלי.

אולם, להפתעתנו "תורת האמת" מלמדת אותנו בצורה מפתיעה להביט על הדיאלקטיקה המתקיימת בתהליכים ההיסטוריים של הגאולה. "דעה רחבה זאת, ממותקת במתקה ודבשה של תורת אמת, צריכה להתלוות עם כל ארחותינו באחרית הימים, למחתם אורייתא בהיכלא דמלכא משיחא בהפיכת מרירא למתיקא וחשוכא לנהורא. (אגרת קי"ב, ח"א עמ' קמב). מילים ארמיות אלו מסכמות את אחד העקרונות הגדולים הפרדוקסליים של הקבלה הלוריאנית, שכה הרבו להשמיץ אותה בזמן האחרון. לפי הראי"ה, התורה שאנו לומדים ומקיימים בהיכלו של המשיח, היא זאת המלמדת אותנו לא להתעסק בחמורים, אלא להיות משוכנעים שהמר יצא מתוק, ומהחושך, אידיאלים אתיאטיסטיים או אליליים, יצא אור. דבר זה הוא המובן העמוק של בחירת ישראל. היא תבוא לידי ביטוי "ע"י אותה הידידות הפנימית שהוא יכול להראות לאומות העולם תחת כל המשטמה והרדיפות אשר קבל מהם" (ישראל ותחייתו, ס' טו, אורות עמ' לב), דבר זה צריך לבוא לידי ביטוי מקביל בשינוי יחסם של הגויים לישראל, ע"י כל הכבוד וההשתוממות אשר כל הגוים כולם יוכלו להראות עליו תחת כל הבוז והחרפה אשר טפלו עליו".

שלוש טעויות טעה הראי"ה לדעתו. ושלושתם נבעו מהאהבה שבתוכו.

[א] הוא האמין שהמפעל הציוני יכול להיות מפעל בלתי אליים. וכך כותב הראי"ה במאמרו המלחמה (אורות יד) "עזבנו את הפוליטיקה העולמית מאונס שיש בו רצון פנימי". עזבנו את הפוליטיקה בגלל החורבן, אולם, עזיבה זאת ביטאה רצון פנימי של האומה. אם מדינה פירושה חיים על אלימות, דיכוי, רשע, עדיף להיות בשולי ההיסטוריה! וכך אכן חי העם היהודי במשך דורות רבים בשולי ההיסטוריה. וזאת עד התקופה החדשה, "עד אשר תבא עת מאושרה, שיהיה אפשר לנהל ממלכה בלא רשעה וברבריות "זהו הזמן שאנו מקוים". זה היה הזמן שביטוי הגדול היה התקווה שאחרי מלחמת העולם הראשונה, והצהרת בלפור. "האיחור" שהתאחרנו וחיינו מחוץ להיסטוריה "הוא איחור מוכרח, בחלה נפשנו בחטאים האיומים של הנהגת ממלכה בעת רעה". "והנה הגיע הזמן, קרוב מאד, העולם יתבסס ואנו נוכל כבר להכין עצמנו, כי לנו כבר אפשר יהיה לנהל ממלכתנו על יסודות הטוב, החכמה, היושר וההארה האלהית הברורה". כך נראה היה העולם בזמן הצהרת בלפור וראשיתו של חזון חבר הלאומים.

אולם החזון לא התקיים. הראי"ה קוק האמין שלא נצטרך לאלימות. והנה לא זכינו. העולם בגד באידיאל השלום והתיקון. ולא רק גרמניה הנאצית אלא גם ממשלת המנדט. כתוצאה מכך נכנסנו לסחרור של מלחמות והעתיד מי ישרנו. כיצד ניתן לחבר בין אהבה לבין הצורך להלחם בנאציזם ובטרור? את ראשיתה של הטרגדיה הזאת ראה כבר הראי"ה, אבל לא את מלואה.

[ב] הטעות השנייה היתה תקוותו לדמוקרטיזציה של התרבות והתפשטותה של האמת בכל השכבות. תהליך זה יביא אתו גם את נצחוננו של האידיאליזם על כל גווניו, האידיאה האלקית, הליברלית והסוציאליסטית גם יחד. בעקבות כך, האמין הראי"ה שניתן יהיה להפוך את חכמת האמת, תוכנה הפנימי של הקבלה, מתורה סודית ואסטרית לתורה פופולרית. תרבות הרייטינג, ואמצעי הקומוניקציה והבידור האלקטרוניים הרסו תקווה זאת.

[ג] הטעות השלישית נעוצה בכך, שהראי"ה האמין, למרות התלבטויות רבות ובעקבותיו, בציונות החילונית, בתעודת ישראל. המיוחד ביעוד העם היהודי אינו בגידולם של בני אדם עליונים, אלא בפוליטיקה קולקטיבית טהורה. בתחום היחיד מצאנו עדיין אידיאליזם. בתחום הבינלאומי, ז'ונגל מוחלט. זאת היתה אמונתו של הראי"ה שדרשה פוליטיקה ישראלית שונה. נדמה לי שלא אטעה אם אתרגם את דבריו למציאות ימינו ואומר שבחירת ישראל למשל, פירושה פיתוח מערכות נשק, כי זאת המציאות האכזרית, אך לא מכירתם, אלא לשם הגנה

צודקת בעליל. וודאי לא מכירתו אם מיועד הנשק לדיכוי פנימי. ולמרות הבעיות הכלכליות, הקב"ה ירחם וימלא חסרוננו.

* * *

פרופ' שחק הסיק שיחסה של תורת הרב קוק לאותם ערבים שהצילו יהודים בחברון היא וודאי שלילית. יש לפנינו טקסטים רבים שמעידים על יחס הרב לערבים. ביניהם רוצה אני להפנות את הקורא למכתב למנהיג המזרחי, הרב מאיר ברלין (לימים בר-אילן), ובו מגיב הוא על מאמר שהופיע בכתב העת 'העברי' שהרב ברלין ערך. וכך כותב הראי"ה קוק:

רחימאי, חוב קדוש אני מוצא לעצמי, להעיר את לב כבודו, ע"ד הסגנון של הציור "יהודה נוטר הפרדס" בגיליון מ"ד של "העברי", שמתחור שם המצב הנפשי, של האיבה להערבים, והתעוררות השומרים העברים, בדיבורים המלאים רוח רבולוציני, מה שהוא אינו לפי שאיפתנו, ואינו נאות להמצב כלל.

הראי"ה יוצא כנגד נוסחים כמו הקריאות 'על האויב', שלדעתו עלינו לדחות, גם בגלל סיבות מוסריות [אין קץ כמה ארס יכולות הן לחולל"] וגם בגלל סיבות פרגמטיות, במשטר העותומני בהם היו נתונים, כאשר "מחנה שלם של שונאים פנימים" יעשו מדברים אלה "מטעמים להשטן". הראי"ה מתנגד שבעתון עברי יופיעו דברים מעין אלה "שתועלתם היא אפס, ונזקם גדול לאין חקר". להפך, טוען הראי"ה קוק, "כמה דאפשר יש לנו לתאר את המצבים הנאים של דרכי השלום והאחוה, שאנו פוגשים בין טובי הישוב המעשיים באמת, ובין יושבי הארץ הערבים, כמובן המעולים שבהם".

* * *

דורנו עוסק יותר במטפורות מאשר באידיאות. אחת הבעיות המרכזיות הקשורות במטפורות היא השלמתן. למדנו בביקורת הספרותית החדשה, זו ששלטה שלשום לפני המהפכה הסטרוקטורליסטית והפוסט-סטרוקטורליסטית, שכאשר אנו מפרשים טקסט עלינו לעשות זאת לא רק על פי מה שיש בו, אלא גם על פי שאין בו, מה שהושתק והוסר. דבר זה נכון לגבי טקסטים, ואף לגבי יצירות אמנות בתחומים השונים. דבר זה נכון וודאי לגבי מטפורות. הביטוי הקלאסי המתייחס לבן תמותה "משל כחרס הנשבר" כלומר שהאדם נמשל לחרס הנשבר, התפרש במסורת היהודית גם בצורה שונה: המשל הוא כחרס הנשבר. לפנינו מטפורה על המטפורה. כוונת מאמר זה היא לומר שאף פעם לא יוכל המשל לבטא את מה שברצוננו לומר, כל מטפורה תהיה תמיד חסרה ושבורה. אולם המטפורה על המטפורה הזאת, חכמה יותר ממה שמשתמשה כללו בה. היא מלמדת אותנו שהבנתה של מטפורה דומה לניסיון לשחזר כלי

שאחד מחרסיו השבורים מצוי בדינו. הסכנה הגדולה ביותר נעוצה בכך שאת השחזור נעשה מחרסים של כלים שונים של אותו יוצר, קל וחומר של יוצרים שונים.

הבה ונביט פעם אחרונה על המטפורה של חמורו של משיח, כפי שהיא מובאת על ידי הראי"ה קוק. אלא שמאחורי המטפורה יש אידיאות. דורנו אינו מסוגל כנראה למאמץ להבין אידיאות וחושב שמספיק לו לדון בדימויים. הקורא את כתבי הראי"ה קוק מוצא בהם שלושה מודלים שונים של התיחסות לחילוניים ולחילוניות:

[א] מודל המסתכל על התופעה בצורה דיאלקטית כללית. החילוניות קמה כריאקציה הכרחית נגד רוחניות היתר והניתוק מהטבע ממנו סבל העולם הדתי הקלאסי. כדי להסביר רעיון זה משתמש הראי"ה במטפורה אחרת, על אדם הראשון שהיה אנדרוגינוס וחולק לאיש ואשה. באותה צורה אחדות אורגנית ראשונית חולקה למחנה דתי ולמחנה לאומי-חילוני. ועתה האחדות החדשה, כאחדות שבין איש ואשה חייבת להגיע על ידי אהבה חדשה.

[ב] המודל השני רואה בחלוצים החילוניים האנטי-דתיים, אנשים ונשים המודרכים על ידי גורמים קדושים בלתי מודעים. ניתן אולי להשתמש במקרה זה במטפורה של מעיין נסתר הנובע בפנימיותו של כל אדם. האינטלקטואל המצוי בזמננו מרגיש סלידה מגישה כזאת, המפרשת אותו על אפו ועל חמתו. הוא דורש שידברו אותו "בגובה העיניים" ולא מנקודת מבט פטרנליסטית היודע על האדם יותר ממה שהאדם יודע על עצמו, והופכת אותו לטוב מדי, יותר מאשר מצפוננו דורש ממנו. לבי, לבי אל האינטלקטואל הזה, אולם ברצוני להזכיר לו שבמשך 150 שנה לפחות, הוא הסביר את האדם הדתי כמודרך על ידי גורמים לא דתיים, פסיכולוגיים, סוציולוגיים, כלכליים וכדו', כשרובם ככולם הם מניעים שליליים ובלתי טהורים. לא יהיה זה מוגזם לבקש קצת סובלנות לאדם המדבר עליך טובות על אפך ואל חמתך.

[ג] המודל השלישי קשור עם עילית החילוניות, דוגמת ח"י ברנר. לפי הראי"ה, ראיילן יש כאן חזונות גדולים מדי המביאות אותן למצבן. כאן משתמש הראי"ה במטפורה הקבלית של האורות והכלים. הסכנה הגדולה של נהיגה בלילה איננה החושך אלא הסינוור. זהו האור, שבלשון הקבלה, שובר את הכלים המכילים אותו. כדי להבין זאת יכולים אנו לחשוב על המהפכה הצרפתית שהאידיאלים הבלתי מרוסנים מביאים אותה לידי הטרור וההרס. תהליך כזה מתקיים לא רק בחברה, אלא גם בנפש האנושית. ראייה עמוקה הורסת לפעמים את האנושות. ואנשים אחרים, חייבים ליצור את הכלים. או אז נגיע אל מעבר לעולם התווה, אל עולם התיקון.

אלו הן המטפורות המרכזיות בהגותו של הראי"ה קוק. המטפורה על חמורו של המשיח, היא מטפורה רביעית. היא נשלחה לרידב"ז, רב שהתנגד לקואופרציה כלשהי עם בעלי עבירה וחילוניים, דבר שהראי"ה דגל בו. נוכל להבין את השאלה העומדת בפני הראי"ה קוק אם נעשה ניסוי מחשבתי פשוט. האם אתה, פרופ' שחק מסוגל לראות בדתיים, בחרדים, ואף במתנחלי "גוש אמונים", גורמים חיוביים. האם הוא יכול לראות בהם שותפים מסוג כלשהו. או אנשים שמקדמים את העתיד המשותף שהוא חולם עליהם. ברור, אין ההשוואה נכונה שהרי כאן מדובר על דתיים. אולם נכנס לתוך הסובייקטיביות של כל אחד ואחד מאתנו. נניח שהם טועים לחלוטין, האם מוכן אתה לראות בהן משהו חיובי? זאת בדיוק התזה עליה הראי"ה מגן. הוא דרש מבן שיחו החרדי, יחס הבנה למי שהיה פסול בעיניו הסובייקטיביות. הוא ביקש ממנו לראות את החילוני כשותף, יתירה מזאת כמי שעסוק במשימה קדושה. וזאת, למרות שבן השיח משוכנע היה שהחילוני הזה מנסה להרוס ולקעקע את כל בניין היהדות עליה הוא מוכן להקריב את כל היקר לו. זאת היא מהותה של הסובלנות, וזה מה שניתן היה לדרוש גם מפרופ' שחק. לא רק פלורליזם של קשת דעות מקובלות בעיניו או של עמדות נאוטרליות, אלא כיבוד חרדים, דתיים ומתנחלים פנטיים למרות עמדותיהם המוטעות. כאן נעוצה גדלותו של הראי"ה. לא בכל מקרה ניתן לעשות זאת. המאבק עם היבסקציה היהודית הקומוניסטית היה שונה. הראי"ה קוק עשה זאת עם הציונות החילונית, עם חמורו של משיח.

לא ניתן לדרוש ממבקר מלומד שילמד את תורת הראי"ה כדי לכתוב ביקורת בעתון. נדרש ממנו רק חימיה עם הנושא. אולם הדיון על חמורו של המשיח לוקה בחסר, וזאת על אף היותו כה מרכזי בדיון. למטפורה על החמור יש תוספת בגמרא. החכמים חלוקים על דרכה של הגאולה. חכמים מסוימים פחדו מהאפוקליפסה שהגאולה תביא אתה וציפו שהמשיח יבוא, אך מבלי שהם יצטרכו לחיות את התהליך הקשה של חבלי משיח: "יבוא ואני לא אראה אותו" אמרו. חכם אחד, רב יוסף, התנגד לאמרתם, והכריז שהוא מוכן לסבול את כל הכאבים. הוא אמר שהוא מוכן לשבת בצל הגללים של חמורו של משיח, מכאן ההתייחסות לסרחון שעליו כותב המבקר המלומד. יש כאן אירוניה מופלאה. רב יוסף היה עיוור! הוא, באמת לא יראה את המשיח, כמו שהכריזו רעיו. אולם הוא מוכן להריח את הגללים של חמורו. את זאת הכריז הראי"ה ועל זה הוא זכה לקלון ציבורי מעל דפי המוסף! אך נחזור לרב יוסף העיוור. הוא מסוגל לראות את הפנימיות, ולא את הבלורית או את הכיפה הסרוגה. כמו במקרים רבים אחרים, העיוור הוא הרואה האמיתי. לעומת זאת בעל העיניים הוא עיוור, שאינו יכול להבין את הדרמה של המטפורה. כרב יוסף, היה הרב קוק מוכן לסבול. האם מוכן המבקר המלומד לסבול את הסרחון שהוא מרגיש במתנגדיו? ואולי, יש לומר בצער, צדק רב יוסף יותר מדי, וכולנו יושבים בצלם של הגללים הוירטואליים שפעמים כה רבות ממלאים את העיתונים, אף את המתוקנים שבהם.

ההערות היהודיות על הגויים נכתבו בעתות אור אך גם בעתות חושך, תחת ממשלתו של עמלק. אלה האחרונים הם הביטויים שפרופ' שחק אוגר בשקידה ובשקיקה של אספן קומפולסיבי. אוי, כמה לא אסתטיים הם קריאות הנקמה של קרבנות השואה! אך כמה שהעולם מתעניין לא באתיקה אלא באסתטיקה של האתיקה. הפעם, כקודמו בעל החמור, התקיף המבקר דווקא את הראי"ה קוק, שהיה מלא אהבה לכל יצור ולכל אדם. נתקיימו ברב קוק הדברים שהוא אמר על עצמו: "יהא חלקי ממי שחושדין אותו ואין בו" (אגרות א, עמ' נב). תורתו של הראי"ה היא תורה עבור עידן של אור, ואכן, הוא היה משוכנע, שהוא עומד לפני זריחתו של יום חדש. ומפרספקטיבה זאת מרגיש אני שמורנו הראי"ה נוזף בי מן השמים: האמנם לא יכולת ללמוד סניגוריה על המבקר? האמנם לא מצאת בו נקודת זכות פנימית? אולי כן, הייתי משיב לו. אכן, לרבנים וחכמים רבים, בני זמננו, יש מה ללמוד עדיין בדיני שמירת הלשון. מאתנו המאמינים, נדרש כנראה הבלתי אפשרי, להיות שגרירים של הרבש"ע עלי אדמות, כמובן לא כאלה הפטורים מקנסות חנייה, אלא כאלה החייבים לייצג אותו במלוא ההגינות, כאלה המוכנים ללכת בדרכיו של הקב"ה. כאלה המוכנים להלחם נגד הרשע, אך מכירים כאח גם את מי שמציק להם בלשון הרע סיסתמטי.

תמחוק את מה שכתבת על הגללים, כך נדמה לי, שומע אני אותו, יבוא דור ולא יבין את הכאב ואת האירוניה שבדברך. בדמעות, מחקתי.